

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Rejtett gazdaság és adózási magatartás, 1996–2001

A tanulmány három – 1996., 1998. és 2001. évi, 300-300 feldolgozóipari, építőipari és kereskedelmi cégre vonatkozó – empirikus felvétel alapján elemzi a közepes és nagy magyar cégek körében a szerződéses és az adózási fegyelem alakulását, a rejtett gazdaság egyes jelenségeinek elterjedtségét. Kimutatja, hogy a magyar gazdaság vizsgált szegmensében 1996–2001 között csökkent a rejtett gazdaság hatóköre, és javult a cégek szerződéses és adózási fegyelme, folytatódott a puha költségvetési korlát szindrómájának visszaszorulása. Ebben a folyamatban szerepet játszottak egyrészt a javuló üzleti kilátások, másrészt a gazdaság növekvő integráltsága az európai gazdaságba. A kedvező üzleti kilátások, a növekvő GDP növelik a legális gazdaságból származó várható jövedelmeket, miközben javulhat az adóellenőrzési munka színvonala is. Ez utóbbi pedig növeli a regisztrált gazdálkodó szervezetek számára a rejtett gazdaságban való részvételhez kapcsolódó költségeket. 1996 és 2001 között lényegesen javult a vállalkozások adópolitikával és adóigazgatással kapcsolatos véleménye is: átláthatóbbnak és világosabbnak érzékelik az adótörvényeket, az adórendszer kiszámíthatóbbá vált számukra. Az adószabályok bonyolultsága, illetve gyakori változtatása a nagyobb cégekhez képest határozottan érzékenyebben érinti a kisebb cégeket, jobban veszélyezteti biztonságos üzleti kalkulációjukat, és ezzel inkább rontja üzleti kilátásaikat. Az eredmények alátámasztják egyfelől az adórendszer átláthatóságának versenyképességet befolyásoló szerepét, másrészt a kisebb vállalkozások esetében az egyszerűsített adózási formák bevezetésének hatékonyságnövelő és versenysemlegességet elősegítő hatását.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: H26, H32.

A gazdasági átmenet első szakaszában¹ a rejtett gazdaság súlya szükségképpen növekedett, elsősorban a nagyarányú gazdasági visszaesés, a piaci intézmények fejletlensége és a szerződéses kapcsolatok szétzilálódása miatt. A rejtett gazdaságba való belépésre ösz-

* A cikk alapjául szolgáló bővebb tanulmány *Semjén–Tóth* [2004]. (A teljes tanulmány és a kutatás dokumentumai, valamint a vizsgálat adatfájljai letölthetők a világhálóról a <http://www.ktk-ie.hu/~Etothij/kutatas/tax/tax04.html> címről.) A kutatást, a tanulmány és a jelen cikk megírását az OTKA (A vállalkozások, vállalatok adózási fegyelmének alakulása Magyarországon, T-032633), a tanulmány alapjául szolgáló korábbi kutatásainkat pedig az OTKA mellett az OKTK (Vállalatok adózási magatartása Magyarországon 1996–2001, B.2048/I/02), a Magyar Nemzeti Bank, a Miniszterelnöki Hivatal, a Gazdasági Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és a CIPE támogatta.

¹ Jelen tanulmányunk szorosan kapcsolódik A rejtett gazdaság súlyának alakulása és mértékének becslése Magyarországon 1992–2000 között című kutatási programhoz, amelyet 1999–2001 között az MTA KTK keretén belül folytattunk. (Ennek eredményeiről lásd: *Lackó* [2000], *Sik* [2000] és *Semjén* [2001], *Szántó–Tóth* [2001].)

tönző tényezőket és összefüggéseket jól le tudtuk írni mikroökonómiai modellekkel (Szántó–Tóth [2001]). Egyrészt a gazdasági visszaesés miatt csökkent az adóellenőrzésre fordítható kormányzati kiadások reálértéke, ami általában együtt járt az ellenőrzési és felderítési valószínűség átmeneti csökkenésével. Másrészt a romló GDP-kilátások mellett a költségvetés pozíciója nem tette lehetővé az adókulcsok és járulékkerhek (áfa, tb-járulékek stb.) érzékelhető csökkentését. A vállalkozások adóterhelése magas, annak ellenére is, hogy a kilencvenes évek közepén jelentősen csökkent a társasági adókulcs (és a széles körű kedvezmények hatására alacsonynak mondható az effektív társasági adóteher – Semjén [1998]). Ez a magas adóterhelés pedig ösztönzi a rejtett gazdaságban való részvételt. Harmadrészt a gazdasági átmenet során a törvényalkotóknak is át kellett esniük egy tanulási folyamaton. Az adótörvények pongyolasága, illetve pontatlanságai, a szabályozási hibák számos adózási kiskaput nyitnak, lehetőséget adva az adókikerülésre. Ilyen szabályozási hibák az átmenet kezdetén viszonylag sűrűbben fordultak elő; a piacgazdaság konszolidációjával párhuzamosan a törvény-előkészítés és törvényhozás azonban egyre inkább el tudja kerülni ezeket. Az átmenet kezdeti szakaszában az adóigazgatási, adóellenőrzési munka gyengesége, hiányosságai is lehetővé tették a gazdasági szereplők számára a rejtett gazdaságra való masszív támaszkodást – Semjén [2001] azonban a kilencvenes évek második felétől kezdődően már az adóellenőrzési munka ráfordításainak és színvonalának bizonyos javulását mutatta ki.

A gazdasági átalakulással kezdetben együtt járó nagyarányú kereslet-visszaesés alapvetően megingatta a vállalkozások rövid távú pénzügyi helyzetét, szétzilálta üzleti kapcsolataikat. Ebben a helyzetben a vállalatok túlélési stratégiája egyrészt a pénzügyi, ezen belül pedig az adózási fegyelem lazulására (az adóbevallás „lazaságaira”, költség- és nyereségadatok manipulálására, jogosulatlan áfa-visszaigénylésekre stb. és az adók kése delmes fizetésére), másrészt pedig a rejtett gazdaságra való támaszkodásra (számla nélküli értékesítésre, illetve a fekete foglalkoztatásra) épült. A háztartások romló jövedelmi várakozásai ugyanebben az időszakban arra ösztönözték a fogyasztókat, hogy az alacsonyabb árak kedvéért háttérbe szorítsák a minőségi szempontokat, azaz inkább árérzékenyek, mint minőségérzékenyek legyenek. Ez pedig a rejtett gazdaságból való vásárlásra ösztönöz, ahol a vevő (maximum a be nem fizetett adó mértékéig) olcsóbban jut az áruhoz vagy szolgáltatáshoz, miközben többnyire lemond a jobb minőségről, illetve esetleges minőségi panaszainak későbbi érvényesítési lehetőségeiről.

A gazdasági növekedés transzformációs visszaesést követő megindulásával alapvetően megváltoztak a gazdasági szereplők (kormányzat, vállalkozások, háztartások) magatartását befolyásoló feltételek, és megváltozott e szereplők rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartása is.

Vállalati mintákon végzett korábbi elemzésünk során arra hívtuk fel a figyelmet, hogy az üzleti kilátások javulása csökkenti a cégek hajlandóságát a rejtett gazdaságba való bekapcsolódásra (Tóth–Semjén [1998]). Egyfelől csökkenti azokat az ösztönzőket, amelyek vonzóvá teszik a rejtett gazdaságot. Másfelől, ahogy a stabilizálódó gazdaságban a cégek kezdik hosszabb távra is tervezni üzleti életüket, és mindinkább stabil üzleti kapcsolatok kiépítésére törekednek, a rejtett gazdaságban való részvétel kifejezetten növeli a cég kockázatát, és hátrányos lehet piaci pozíciójára.

A gazdasági növekedés több tényezőn keresztül megnyilvánuló hatása végső soron csökkenti a rejtett gazdaság vonzerejét és nemzetgazdasági súlyát. Ezt az összefüggést több poszt szocialista ország háztartási villamosenergia-fogyasztásának ökonometriai vizsgálatára alapozva mutatja ki Lackó [2000]. A transzformációs visszaesést követően, a gazdasági növekedés megindulásával a rejtett gazdaság súlyának csökkenő tendenciáját más empirikus munkák is alátámasztják (Sik [2000]).

Tanulmányunk a rejtett gazdaság egyetlen szegmensére koncentrál, mégpedig a re-

gisztrált vállalkozások nem hivatalos (nem bevallott, eltitkolt) gazdasági tevékenységére. Célunk az volt, hogy megfigyeljük és bemutassuk, hogy az elmúlt évek során milyen változások következtek be a rejtett gazdaság e – kezdetben jelentős – szegmensének méretében, a hivatalos gazdasági tevékenységhez viszonyított arányában. Ezt a kutatási célt számos módon megközelíthetjük (például létező statisztikai adatok ökonometriai elemzésével, elméleti modellek empirikus tesztelésével, terepmunkára és interjúkra épülő esettanulmányokkal, felmérésekkel stb.). Elemzésünk egy 2001. évi empirikus vállalati felmérés adatainak elemzésére és két korábbi vállalati felmérés eredményeivel történő összehasonlítására épül. Más megközelítések (például makrostatisztikákra épülő elméleti modellek alkotása és tesztelése) az általunk választottnál nem kevésbé hasznosak és talán elegánsabbak lehetnek, de meggyőződésünk szerint az empirikus felmérésekből származó adatok a kutató számára az információk és bizonyítékok olyan gazdag tárházát nyújtják, ami más forrásokból aligha érhető el. Ez az empíriával való közvetlen kapcsolat az, ami ezt a megközelítést különösen gyümölcsözővé és hasznossá teheti.

Cikkünkben a fogalmi keret tisztázása után a magyar közepes és nagyvállalatok adózási magatartásának a három empirikus felvétel alapján kirajzolódó tendenciáit elemezzük. Foglalkozunk a fizetési fegyelem, ezen belül a késedelmes adófizetés alakulásával, a rejtett gazdaság mértékével és percepciójának változásaival, kitérünk az adórendszerrel alkotott vállalati vélemények változására és az adózók és az APEH közötti vitás ügyek egyes jellemzőire is. Majd matematikai statisztikai módszerekkel vizsgáljuk az adózási magatartás több indikátorát a cégek jellemzőinek függvényében. Választ keresünk arra, hogy 1996–2001 között a szerződéses és adózási fegyelem és adózási magatartás esetében megfigyelhető tendenciák milyen tényezőkkel állnak összefüggésben: mennyiben magyarázhatjuk ezeket minden cégre egyaránt ható (intézményi és makrogazdasági) tényezőkkel, illetve strukturális hatásokkal. Végül a kutatás eredményei alapján következtéseinket foglaljuk össze.

A fogalmi keret

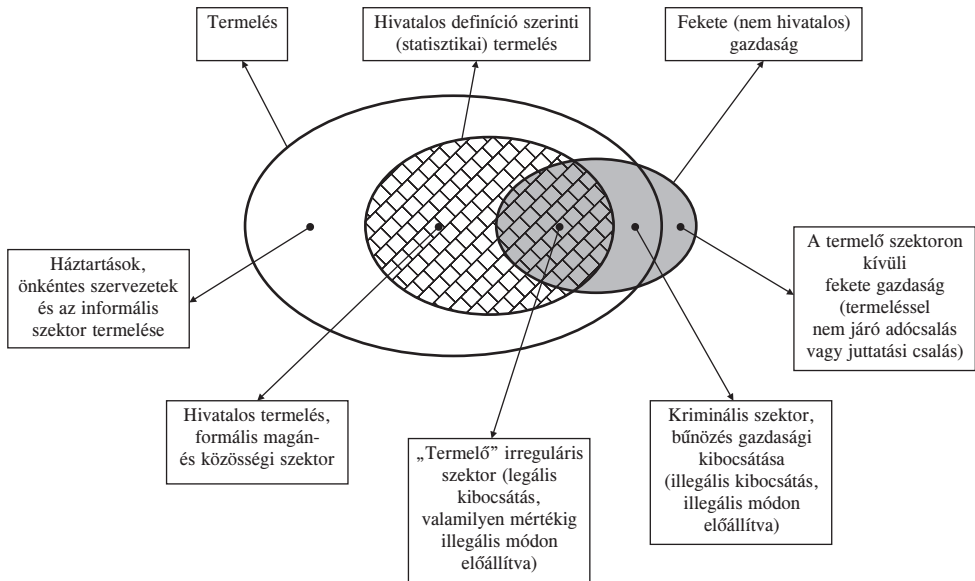
Először a nem hivatalos gazdasági tevékenységek vagy a rejtett gazdaság fogalmát kíséreljük meg tágabb kontextusban definiálni. Ezáltal körülírhatjuk a rejtett gazdaság azon elemeit, amelyek alakulásáról az általunk készített vállalati felmérésekből képet alkothattunk, továbbá azt is explicitté tehetjük, hogy melyek azok a nem hivatalos gazdasági tevékenységek, a rejtett gazdaságnak azok a szegmensei, amelyeket elemzésünk figyelmen kívül hagy. Az *1. ábrán* szereplő (és a tanulmányban a továbbiakban használt) fogalmak, kategóriák meghatározásakor alapjában *Thomas* [1992] definícióira támaszkodtunk – más szerzők ugyanezeket a fogalmakat természetesen másképpen is definiálhatják. Bár nem áll szándékunkban nagy teret szentelni definíciós és mérési kérdéseknek, egy rövid fogalmi tisztázás alighanem mégis elengedhetetlen annak érdekében, hogy a valamilyen mértékig informális, irreguláris és/vagy illegális gazdasági tranzakciók különböző típusai közti különbségtételünk alapelveit világossá tegyük.

A *háztartási szektor* fő megkülönböztető jegye, hogy kibocsátásait a háztartásokon belül állítják elő és osztják el, azaz nem piaci tranzakciók útján juttatják el a felhasználóhoz. Mivel a piaci tranzakciók és az árak hiánya nehézzé teszi e szektor társadalmi jóléthez való hozzájárulásainak egzakt módon történő értékelését, e szektor kibocsátásait gyakran figyelmen kívül hagyják a nemzeti számlák összeállításakor (illetve e kibocsátások értékét a legjobb esetben is csak részlegesen *imputálják*).

Az *önkéntes szervezetek* (például egyes klubok) ugyancsak végezhetnek olyan tevékenységeket, amelyek ugyan joggal minősíthetők termelésnek, de eredményük mégsem

1. ábra

Hivatalos termelés és nem hivatalos gazdasági tevékenységek. A rejtett gazdaság értelmezését megkönnyítő néhány közgazdasági fogalom*

Az egyes alakzatok külső határvonalához illesztett nyíl mindig a teljes alakzatra vonatkozó elnevezésre mutat; az alakzatok belsejéből jövő pontban végződő nyilak pedig értelemszerűen az alakzatok megfelelő részhalmozaira vonatkoznak.

* Ez a leegyszerűsítő séma alapvetően Cowell [1990] 2.1. ábrájára épül. Az ábrán szereplő kategóriák, fogalmak meghatározása és értelmezése elsősorban Thomas [1992] alapján történt.

cserél gazdát a piacon. Általában ezek a tevékenységek is kívül maradnak a hivatalos definíció szerinti (statisztikai) termelés határain, látókörén, nem szerepelnek a nemzeti számlákban.

Az *informális szektor* fogalma Cowell [1990] szerint valójában egy mesterséges elszámolási konvenció, trükk: ez a szektor az úgynevezett hagyományos, „tradicionalis” ágazatokban folyó termelést, ideértve bizonyos háztartási termelőtevékenységeket és természetbeli cseréket (bartertranzakciókat) foglalja magában. Bár e szektor kibocsátását gyakran pénzért is adják-veszik (például az utcákon), vagy a cserekereskedelemben cserélik, és ily módon semmi elméleti alapja sincs annak, hogy kihagyják a hivatalos termelésből és a nemzeti számlák rendszeréből, az ide tartozó termelést az adatgyűjtés nehézségei miatt a nemzeti számlák összeállításakor általában mégis nagymértékben elhanyagolják.

Az úgynevezett *irreguláris* (nem szabályos) szektor kibocsátása (az általa előállított termék vagy szolgáltatás) önmagában véve teljes mértékben legális: a rejtett gazdaságnak ez a szegmense ennyiben alapvetően különbözik a hivatalos termelésben ugyancsak nem figyelembe vett úgynevezett *kriminális* (bűnügyi) szektortól. Ugyanakkor az irreguláris szektor kibocsátásának előállítása vagy elosztása során mégis mindig jelen van valamilyen mérvű szabályszegés, illegalitás (például adócsalás, bizonyos szabályok, így különösen a minimálbér-előírások, a munkavédelmi szabályozás megsértése, vagy éppen a társadalombiztosítási kötelezettségek alóli kibújás a be nem jelentett foglalkoztatáson keresztül). A hatóságok e szektorral kapcsolatos szokásos magatartása, célja az itt folyó

tevékenységek beolvasztása a reguláris szektorba, azaz az (adó- és járulék-) csalás felszámolása, az itt folyó tevékenységek bevonása az adóalapba, illetve járulékalapba.

A *kriminális szektor* önmagában véve is illegális kibocsátáshoz (illegális javakhoz, szolgáltatásokhoz, illetve elosztási módokhoz) kapcsolódik, mint például kábítószerrel előállítás, leánykereskedelem, lopás, rablás, emberrablás, zsarolás, egyes országokban a prostitúció stb. A hatóságok általában felszámolni, megszüntetni vagy legalábbis jelentősen csökkenteni kívánják ezeket a tevékenységeket, és nem érdekeltek abban, hogy ezek is adóköteles jövedelmek legyenek.

A *nem hivatalos* (vagy *fekete-*) gazdaság az 1. ábrán bemutatott három fő szegmensből tanulmányunkban alapvetően a *termelő irreguláris szektorral* foglalkozunk,² annak is csak egyetlen – jóllehet jelentős – szegmensével, a regisztrált, *hivatalosan bejegyzett vállalatok* irreguláris (valamilyen mérvű szabályszegést tartalmazó) gazdasági tevékenységével. Nem foglalkozunk tehát azokkal az irreguláris termelőtevékenységekkel, melyeket *nem bejegyzett vállalkozásokban*, vagy egyéni keretek közt folytatnak. Technikai okokból (az adatfelvétel költségeinek, illetve a minták méretének ésszerű keretek közt tartása érdekében) csak a – létszám szerint – közepes- és nagyvállalatok irreguláris termelő tevékenységét elemezzük; azaz az 50 főnél kevesebbet foglalkoztató kisvállalkozásokat és az egyéni vállalkozókat teljes egészében kihagyjuk az elemzésből.³ Gyakorlatilag tehát a vizsgálat a termelő irreguláris szektorra vonatkozik az adott vállalati körben.

Teljes egészében figyelmen kívül hagytuk a „közönséges bűncselekmények”⁴ gazdasági vonatkozásait, azaz az úgynevezett kriminális szektor termelőtevékenységét is (tehát az üzletszerűen folytatott csempésztést, az olajszőkítést, a kábítószerrel előállítását és kereskedelmét stb.). Ugyanakkor elemzésünk kiterjed néhány (de nem minden) olyan *illegális* tevékenységre, amelyek Thomas kategorizálása szerint az irreguláris szektorba tartoznak, és hátrányos hatással vannak a köztulajdonra vagy az állami bevételek alakulására. Ezek a tevékenységek *per se* ugyan nem tartoznak a kriminális szektorba, mivel outputjuk önmagában teljesen legális, mégis bizonyos esetekben a büntetőjog illetékességi körébe tartozhatnak, mivel bűncselekményt valósíthatnak meg (például az adócsalás egyes esetei).

Vállalati felvételeink az adócsalás és az adókikerülés hétköznapi gyakorlatát vizsgálják, így többek között azokat a *legális és illegális* módszereket, amelyekkel a vállalatok adókötelezettségeiket csökkenteni igyekeznek. Ezek felölelik a gazdasági tevékenység vagy a jövedelem valódi mértékének eltitkolását (alulbevallását), a költségelszámolás meghamisítását (a költségek felülbevallását), bizonyos tevékenységek alvállalkozókhoz történő kihelyezését,⁵ az „adózási szempontból hatékony”, adókímélő foglalkoztatás

² Kérdőívünk csak igen kevésbé volt alkalmas a nem termelő irreguláris tevékenységek (például a tőke-transzferek utáni adókötelezettség letagadása vagy a transzferárázason keresztül megvalósuló adóminimálizálás) kimutatására, mérésére, bár a vizsgálatban szereplő vállalati körben elvben ilyen *nem termelő irreguláris tevékenységek* is előfordulhattak.

³ A Magyarországon bejegyzett vállalkozások túlnyomó többsége jogi személyiség nélküli, foglalkoztattakat nem, vagy igen kis mértékben alkalmazó egyéni vagy családi vállalkozás és kisvállalkozás (jogi formájuk leggyakrabban egyéni vállalkozás vagy betéti társaság). Ezek hozzájárulása a hivatalos termeléshez és nemzeti jövedelemhez meglehetősen jelentéktelen, ami nem is csoda, tekintetbe véve, hogy ezek jelentős részben adókikerülési céllal jöttek létre, sőt, a foglalkoztatási, költségelszámolási és számlaadási szabályok betartása terén sem jeleskednek – esetükben a járulékcshalással és adócsalással járó, tehát irreguláris gazdasági tevékenységek előfordulása meglehetősen gyakorinak mondható. Ennyiben mindenképpen sajnálatos, hogy e réteg kimaradt az általunk vizsgált körből. Ugyanakkor az elemzésbe való bekapcsolásuk nagyban növelte volna a minta méretét, a feldolgozás technikai nehézségeit és az adatfelvételi költségeket.

⁴ Az olyan tevékenységeket, amelyek eredménye, kibocsátása illegális, vagy amelyek az egyének életét, biztonságát, szabadságjogait, illetve tulajdonát fenyegetik.

⁵ Az ilyen outsourcinggal sok esetben az adó- vagy járulékcshalást is „kihelyezik” az alvállalkozóhoz –

megvalósítását, személyre szabott adókímélő díjazási csomagok alkalmazását, az adórendszer joghézagainak kihasználását az adókötelezettségek minimalizálása érdekében stb. Az ilyen vállalati szintű „adótervezési” módszerek egy része a legalitás határain belül marad (ezeket hívjuk *adókikerülésnek*), más részük viszont valamilyen mértékig jogellenes, illegális (*adócsalás*).⁶ A két terület, az adóelkerülés és az adócsalás közti határvonal azonban nem éles, inkább elmosódik. Számos esetben jogértelmezés kérdése, hogy valami inkább az egyik, vagy a másik kategóriába tartozik-e.

Elemzésünk emellett az adózás rendjével, így például a bevallások időben történő beadásával és főleg az adókötelezettség előírás szerinti (időben történő) befizetésével is foglalkozik (adófizetési fegyelem, adózás rendjével kapcsolatos szabályok betartása). Ugyancsak vizsgáljuk az adóhatósággal folytatott vitákat, pereket, az adóhatóság és az adórendszer vállalati megítélésének változásait. Egymást két-három évente követő (1996., 1998. és 2001. évi) vállalati felméréseink adatainak együttes elemzése egyedülálló lehetőséget teremt a rejtett gazdaság és az adózási fegyelem bizonyos szempontjainak időbeli elemzésére a piacgazdasági átmenet befejező időszakában.

Tendenciák az adózási magatartás változásában, 1996–2001

Adózási és szerződéses fegyelem

Bár a szerződéses és az adózási fegyelem (a szerződéses partnerekkel, illetve az állammal szembeni kötelezettségek időben történő teljesítése) javulása folytatódott a közepes és nagycégek körében, az adózási fegyelem terén 1998 és 2001 közt mérséklődött a javulás korábban megfigyelt üteme (lásd az *1. táblázatot*). A tb-járlék fizetésének pontossága terén pedig egyenesen romlás volt észlelhető 1998-hoz képest 2001-ben, ami bizonyos mértékig váratlannak tekinthető, hiszen az adóigazgatási változások – a tb-járlék beszedése időközben átkerült az adóhatósághoz – hatására joggal várhattuk volna a járulékfizetés javulását.

A *szerződéses fegyelem* terén az 1996-os 17 százalékról 2001-re drasztikusan, 5 százalékra csökkent azon cégek aránya, amelyek – saját bevallásuk szerint – az adatfelvétel előtti két évben legalább egyszer nem tettek eleget *szerződéses fizetési kötelezettségüknek*.⁷ A *késedelmesen szállítók aránya* ellenben továbbra is elég magas. A megkérdezett cégek 22 százalékánál fordult elő, hogy nem tudtak a megszabott időn belül szállítani. A késedelmesen szállító cégek 39 százalékában 2000–2001-ben maximum három alkalommal fordult elő szállítási késedelem; legfeljebb 10 alkalommal késett a szállítással a cégek 65 százaléka. A késedelmesen szállító cégek 35 százaléka ugyanakkor több mint tíz alkalommal késett a szállítással.

A tb-járlék késedelmes befizetése némileg kevésbé volt jellemző a külföldi többségi tulajdonban lévő vállalatokra, mint a többi cégre (6,1 százalék az egész mintára jellemző 13,8 százalékkal szemben). Hasonló összefüggés mutatható ki, ha az adók és a tb-járlé-

hiszen az esetek egy részében az alacsonyan tartott vállalkozói díj csak ily módon teszi lehetővé az alvállalkozó fennmaradását.

⁶ Értelemszerűen beleértjük itt ebbe a *feketefoglalkoztatást* is, mivel az a munkaadó oldaláról a foglalkoztatáshoz kapcsolódó közterhek jogellenes szabotálásával jár együtt, és a munkavállaló oldaláról is további adó- és járulékszalásokat von maga után.

⁷ A valóságban persze ennél magasabb is lehet azon cégek aránya, amelyeknél valójában előfordult a fizetési fegyelem megsértése. Feltételezhető ugyanis, hogy a cégvezetők némileg hajlamosak megszépíteni a valóságot. De azt már nincs okunk feltételezni, hogy a valóság megszépítésére való hajlandóságuk 1996 és 2001 között növekedett volna.

1. táblázat
A szerződéses fizetési fegyelem és az adózási fegyelem változása, 1996–2001
(százalék)

	1996	1998	2001
<i>Előfordult-e, hogy az elmúlt 12 hónapban nem tudta teljesíteni szerződésben vállalt fizetési kötelezettségeit?</i>			
Nem	83,3	90,2	95,0
Igen	16,7	9,8	5,0
<i>N</i>	293	298	301
<i>Készt-e a tb-járulék befizetésével?</i>			
Igen	17,7	6,8	13,6
Nem	82,3	93,2	86,4
<i>N</i>	293	299	301
<i>Előfordult-e az elmúlt két évben, hogy adót késve, a határidő lejárta után fizetett be?</i>			
Igen	38,7	27,1	23,0
Nem	61,3	72,9	77,0
<i>N</i>	293	296	300

kok befizetésének pontosságát együtt vizsgáljuk: a külföldi többségi tulajdonú cégek fizetési fegyelve ekkor is jobb az átlagosnál. Ugyancsak megfigyelhető, hogy a kisebb (100 fő alatti) cégek adózási fegyelve némileg rosszabb, mint a nagyobbaké, de ez az összefüggés statisztikailag nem szignifikáns.

A cégek (szerződéses partnereikkel szemben érvényesülő) fizetési fegyelmét, valamint (a „közzel” szemben tanúsított) adózási fegyelmét egy tágabb, általánosabb jelenség, a *pénzügyi fegyelem* megnyilvánulásaként értelmezhetjük (vö. Tóth–Semjén [1998]). Ez a vállalatvezetők adatközlésére épülő (azaz szubjektív) pénzügyifegyelem-mutató a *puha költségvetési korlát szindrómájának* (Kornai [2000]) indikátorai közé sorolható. 1996–2001-es vizsgálataink eredményei szerint a hazai közepes és nagycégek körében az időszak alatt javult a pénzügyi fegyelem; 1998–2001 között is folytatódott a korábbi években már megfigyelt tendencia, a puha költségvetési korlát jelenségének visszaszorulása.

Korábbi eredményeinkkel összhangban 2001-ben is megfigyelhető volt, hogy a külföldi többségi tulajdonban lévő vállalkozások pénzügyi fegyelve szignifikánsan jobb, mint a hazai kizárólagos vagy többségi tulajdonú vállalkozásoké. Miközben a hazai cégek (kizárólagos vagy többségi) tulajdonában lévő vállalkozások 60,3 százalékában, illetve a magyar magánszemélyek (kizárólagos vagy többségi) tulajdonában lévő cégek 48,8 százalékában fordult elő a pénzügyi fegyelem valamilyen megszegése, addig a kizárólagos vagy többségi külföldi tulajdonban lévő cégek mindössze 33,7 százaléka számolt be a pénzügyi fegyelem megszegéséről. A pénzügyi fegyelem megsértése jóval gyakoribb volt az építőiparban (66,7 százalék), mint a feldolgozóiparban vagy a kereskedelemben (42,9, illetve 46,4 százalék). A kisebb, legfeljebb 100 főt foglalkoztató cégek körében az átlagosnál elterjedtebb volt a pénzügyi fegyelem megsértése 2001-ben.

Részvétel a rejtett gazdaságban

A rejtett gazdaságban való érintettséget több oldalról is körbejártuk. Vizsgáltuk, hogy a számla nélküli értékesítés jelenleg mennyire volt jellemző a megkérdezett vállalati vezető véleménye szerint a gazdaság különböző szegmenseiben. A korábbi felvételekhez hason-

lóan a véletlenített válaszok módszerét (*randomised response technique*)⁸ alkalmazva becsültük a kérdezést megelőző két év során adócsalást elkövetett cégek arányát is. Vizsgáltuk az alkalmazottak munkaszerződéseinek alvállalkozói szerződéseké történő átalakítását, azaz a bérköltségek egy részének számlás kifizetésekkel történő „kiváltását” is.⁹ *A megfigyelt indikátorok szinte mindegyike szerint a vizsgált időszakban jelentősen csökkent a rejtett gazdaság súlya a közepes és nagyvállalati szektorban, illetve a megkérdezettek véleménye szerint a magyar gazdaság egészében is.* Ez a csökkenés 1998 után érzékelhetően felgyorsult.

A számla nélküli értékesítés elterjedtségéről alkotott vállalati véleményeket három „körre” vonatkozóan térképeztük fel: külön-külön megvizsgáltuk ezeket a magyar gazdaság egészére, illetve a kérdezett cégek versenytársaira és üzletfeleire vonatkozóan (2. táblázat). Ezzel kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet a hasonlóknak tűnő kérdésekre adott válaszok egy alapvető tartalmi különbségére. A gazdaság egészére vonatkozó kérdésre adott válaszok nem tekinthetők többnek *ad hoc* tapasztalatok és másodkézből származó, közvetett információk által jól-rosszul megalapozott, gyakran előítéletes, sztereotíp véleményeknél. Ezzel szemben a két szűkebb vállalati kör (a versenytársak és az üzletfelek) viselkedéséről a megkérdezett cégvezetőknek közvetlen tapasztalatai is lehetnek. Ezek a tapasztalatok a vállalat mindennapos üzleti gyakorlatából származnak, és ezek miatt erre a két kérdésre megalapozottabb és érvényesebb válaszokat kaphatunk, mint az általános kérdésre. Természetesen itt sem számíthatunk arra, hogy a megkérdezettek mindenben igazat mondanak, illetve pontos válaszokat adnak e meglehetősen puha kérdésekre. A kapott válaszok megoszlásában megfigyelhető elmozdulások mégis fontos információt hordoznak – semmi okunk sincs ugyanis azt feltételezni, hogy a kérdezettek választorzítási hajlandósága felmérésenként változó intenzitású lenne.

A három megkérdezés eredményeinek összehasonlítása a számla nélküli értékesítés (a rejtett gazdaság egyik kiemelkedően fontos megnyilvánulási formája) jelentős visszaszorulását valószínűsíti. A magyar gazdaság egészére vonatkozóan ugyan még 2001-ben is elég magasnak vélték a számla nélküli értékesítés elterjedtségét: a megkérdezettek közel kétharmada (65 százaléka) tartotta gyakorinak ezt a jelenséget. Az összehasonlító elemzés azonban már egyértelműen a negatív vélekedés jelentős visszaszorulását mutatja (1996-ban ugyanis még a vállalatvezetők 89 százaléka, 1998-ban pedig 81 százaléka állította ugyanezt).

A válaszadók a jogkövető gazdasági magatartás (számlaadás) elterjedtségét illetően mindhárom időpontban jobb véleménnyel voltak versenytársaikról, mint a gazdaság egészéről. Hasonlóan a gazdaság egészére vonatkozó válaszaik összehasonlításából kapott eredményeinkhez, a versenytársak viselkedéséről adott vélemények időbeli összehasonlítása is a rejtett gazdaság erőteljes visszaszorulásra utal. Míg 1996-ban a megkérdezett cégek 43 százaléka vélte azt, hogy versenytársai között a számla nélküli értékesítés egyáltalán nem fordul elő, addig 1998-ban már 45 százalékuuk, 2001-ben pedig már 58,5 százalékuuk volt ezen a véleményen. Ennek megfelelően 33,3 százalékról 21,2 százalékra csökkent a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételét (számla nélküli értékesítést) gyakorinak mondó válaszok aránya.

⁸ A módszer leírását részletesebben lásd Warner [1965], Fox–Tracy [1986] és Semjén–Tóth [2004].

⁹ Ez az elterjedt *adókiegérülési* módszer elsősorban a munkaszerződést részben vagy egészen vállalkozói szerződéssel felváltó cég járulékfizetési kötelezettségét és teljes bérköltségét csökkenti – méghozzá eredetileg teljesen legálisan. A rejtett gazdasághoz annyiban van mégis köze, hogy a munkát vállalkozásba kiadó, kiszervező cég kimondva-kimondatlanul *az adócsalást* (mint lehetőséget és gyakran – a relatíve alacsony vállalkozási díj következtében – mint gazdasági kényszert) *is mintegy alvállalkozásba adja*, annak összes kockázatát alvállalkozóira hárítva át. A gyakran a cég egykori dolgozóiból lett alvállalkozók az esetek jelentős részében a saját közreműködésükért járó munkajövedelmek vállalkozói jövedelemként való feltüntetésével, illetve a költségelszámolás meghamisításával igyekeznek kibújni a törvényes járulék- és adóterhek egy része alól.

2. táblázat

A számla nélküli értékesítés a gazdaság egészében, illetve egyes szegmenseiben és annak versenyképességre gyakorolt hatása a vállalati vélemények tükrében, 1996–2001 (százalék)

Vállalati vélemény	1996	1998	2001
<i>A számla nélküli értékesítés az Ön üzletfelei körében...</i>			
– egyáltalán nem fordul elő	79,8	80,7	83,0
– ritka	13,7	14,6	13,5
– gyakori	6,5	4,7	3,5
<i>N</i>	277	286	288
<i>A számla nélküli értékesítés a magyar gazdaságban...</i>			
– egyáltalán nem fordul elő	-	1,2	2,2
– ritka	10,6	18,4	32,7
– gyakori	89,4	81,4	65,1
<i>N</i>	274	272	269
<i>A számla nélküli értékesítés az Ön versenytársai körében...</i>			
– egyáltalán nem fordul elő	43,1	45,0	58,5
– ritka	23,6	25,2	20,3
– gyakori	33,3	29,8	21,2
<i>N</i>	195	218	217
<i>Az Ön cégének versenyhelyzetét milyen mértékben befolyásolja, hogy a versenytársai kapcsolatban állnak a feketegazdasággal?</i>			
– egyáltalán nem befolyásolja	28,8	38,5	49,5
– kismértékben	31,0	27,9	31,5
– nagymértékben	40,2	33,6	19,0
<i>N</i>	271	276	279

Üzletfelek (beszállítók és vevők) körében a vállalatvezetők a számla nélküli értékesítés elterjedtségét versenytársaikhoz vagy a gazdaság egészéhez viszonyítva meglehetősen alacsonyra becsülik. Feltételezhetjük, hogy ebben valamilyen mértékig a (tudatos vagy öntudatlan) választorzítás is szerepet játszott. Arra ugyanis, hogy aggregált szinten a saját üzletfelekről alkotott kép e tekintetben sokkal kedvezőbb legyen a versenytársak viselkedéséről a cégek által kiállított bizonyítványnál, csak három esetben adható konzisztens magyarázat. Az első lehetőség az, ha feltételezzük, hogy a válaszadók versenytársaikkal szemben elfogultak (előítéletesek), a második magyarázat az, ha feltételezzük, hogy üzletfelek viselkedését igyekeznek a tényleges tapasztalataik által indokoltnál jobb színben feltüntetni a válaszadók,¹⁰ a harmadik lehetőség pedig az, ha e két előző magyarázat egyidejűleg érvényesül. Éppen ezért elsődlegesen nem is az aktuális értékek (például a „nem fordul elő” vagy a „ritka” válaszok konkrét arányai) hordozzák itt a lényeges információt – ezeknél jóval fontosabb az egyértelmű időbeli tendencia: 2001-ben üzletfelek esetében is a korábbiaknál jóval kevésbé gyakorinak érzékelték a megkérdezettek a rejtett gazdaság itt vizsgált megnyilvánulási formáját, a számla nélküli értékesítést.

A (többségi vagy kizárólagos) külföldi tulajdonban lévő cégek fenti kérdésekre adott

¹⁰ Ezáltal közvetve saját viselkedésüket kívánhatják a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntetni – ha ugyanis közvetlen gazdasági környezetük (beszállítók és vevők) viselkedéséről rossz bizonyítványt állítanának ki, ezzel közvetve önmagukra (saját számlaadási szokásaikra) is rossz fényt vetnének.

válaszai az átlagnál jóval kedvezőbbek. Különösen versenytársaik rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartásáról rajzolnak a minta egészéhez képest jóval pozitívabb képet. Miközben a megkérdezett cégek 21 százaléka mondta, hogy a versenytársak körében gyakori a számla nélküli értékesítés, addig a külföldi tulajdonban lévő cégek mindössze 9 százaléka vélekedett így. Az egyes ágazatok között is jellegzetes eltérések figyelhetők meg e tekintetben. A kereskedelmi cégek jóval nagyobb (39 százalékos) arányban tartják versenytársaik körében gyakorinak a számla nélküli értékesítést, mint a feldolgozóipari vagy az építőipari cégek. Azaz a számla nélküli értékesítés a kereskedelemben feltehetően jóval elterjedtebb, mint a másik két vizsgált gazdasági ágban.

A fenti tendenciákkal összhangban a rejtett gazdaság által okozott negatív hatások kevésbé jelentettek problémát a vizsgált vállalati kör számára 2001-ben, mint három vagy öt évvel korábban. Utolsó felmérésünk során a korábbinál lényegesen kevesebben állították, hogy céjük versenyhelyzetét nagymértékben befolyásolja, hogy versenytársaik vevőként vagy eladóként kapcsolatban állnak a feketegazdasággal. A (többségi vagy kizárólagos) külföldi tulajdonban álló cégek e tekintetben is sokkal kedvezőbben ítélik meg helyzetüket, mint magyar többségi vagy kizárólagos tulajdonban lévő társaik. Míg az előbbiek 63 százaléka állította, hogy „egyáltalán nem befolyásolja” versenyképességüket a versenytársaik rejtett gazdaságban való érintettsége, az utóbbi csoportba tartozó cégek csupán 41 százaléka vélekedett így.

Az adócsalás elterjedtségére és gyakoriságára vonatkozó *véleményeket* puhatoló kérdésekre adott válaszok a tényleges változások irányát és mértékét ugyan főbb vonalakban feltehetően jól jelzik, arra azonban nem alkalmasak, hogy segítségükkel magának az adócsalásnak a tényleges elterjedtségét vagy előfordulását is megbecsüljük a vizsgált sokaságra. A már említett *véletlenülített válaszok módszerére* támaszkodva azonban közvetlenül magára a minta által reprezentált vállalati körre is megbecsülhetjük az adócsaló cégek arányát, annak ellenére is, hogy egyenes (direkt) kérdésben természetesen nem kérdezhetünk rá erre.¹¹ Az általunk használt közvetett vizsgálati módszer lehetővé teszi, hogy meghatározzunk egy olyan intervallumot, amelybe az adócsaló cégek tényleges aránya egy adott, magasnak mondható valószínűséggel belesik, és a kapott becslést összehasonlítsuk a korábbi eredményeinkkel. (Az intervallum meghatározásához először természetesen az adócsaló cégek arányának várható értékét és varianciáját kell becsülnünk.) Becslésünk¹² szerint az adócsaló cégek arányát 2001-ben 95 százalékos valószínűségi szinten *legfeljebb* 16,6 százalékra tehetjük, miközben korábbi (1998-as) felvételünk adatai alapján maximum 22,8 százalékra becsülhettük ezt a felső határt. (Az intervallum felső határának jelzett elmozdulásával párhuzamosan természetesen az adócsaló cégek előfordulásnak becsült várható értéke is csökkent 1998 és 2001 között.) Az adócsalók becsült aránya várható értékének és a 95 százalékos valószínűségi szinthez tartozó felső határának lefelé mozdulása az adócsalás elterjedtségének visszaszorulását valószínűsíti.

Ennek megfelelően úgy véljük, hogy a rejtett gazdaság elterjedtségével kapcsolatos vállalati vélemények korábban bemutatott változásai reális folyamatokat tükröztek. A vállalatok gazdasági környezetük rejtett gazdaságban történő részvételére vonatkozó szubjektív véleményeinek változásai összhangban vannak az adócsalás terén megfigyelt vállalati viselkedés közvetlenebb változásaival. *Az objektív és szubjektív indikátorok együttes figyelembevétele arra utal, hogy 1996 és 2001 között a közepes és nagyvállalatok körében feltehetően csökkent a rejtett gazdaságban való részvétel.* Másrészt a rejtett gazdaság fogalmába tartozó tevékenységek (például a számla nélküli értékesítés) hatása az ilyen tevékenységet nem végző cégek üzleti helyzetére sem olyan erős, mint korábban volt.

¹¹ Ha így tennénk, nyilvánvalóan nem várhatnánk őszinte válaszokat, és nem jutnánk érvényes eredményhez.

¹² Részletesebben lásd *Semjén-Tóth* [2004], illetve <http://www.ktk-ie.hu/~Etothij/kutatas/tax/tax04.html>.

Bár az alkalmazott módszerek sztochasztikus jellege miatt minden kétséget kizáró következtetések levonására nincs módunk, eredményeink határozottan valószínűsítik, hogy a magyar gazdaság általunk vizsgált szegmensében a megfigyelt időszak alatt *csökkent a rejtett gazdaság súlya*.

Vállalati vélemények az adórendszerről és adóigazgatásról

A cégek adózási fegyelemmel, adózással kapcsolatos magatartásuk, illetve a rejtett gazdaságban való részvétellel kapcsolatos döntéseik kialakításakor nemcsak a többi piaci szereplő korábbi, feltételezett jelenbeli és várható jövőbeli döntéseit veszik figyelembe, hanem azt is, hogy milyen volt és várhatóan milyen lesz a kormányzat rejtett gazdasággal és általában az adózással kapcsolatos magatartása.

Ezért a rejtett gazdaság bizonyos megnyilvánulásainak és a vállalkozói szektor magatartásának és pénzügyi fegyelmének vizsgálata mellett a másik szereplő, a kormányzat magatartását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A kormányzat adózással kapcsolatos magatartását vizsgálhatjuk közvetlenül, a kormányzati adópolitika, az adómértékek, kedvezmények és az adózási jogszabályok változásának beható elemzésével (lásd *McLure és szerzőtársai* [1995], *Semjén* [1998]), illetve magának az adóigazgatásnak a többoldalú vizsgálatával (lásd *Semjén* [2001]), de úgy is képet kaphatunk erről, ha e magatartás vállalati percepcióját vizsgáljuk. Adatfelvételeink összehasonlító elemzésével a következőkben erre törekszünk. Több kérdést tettünk fel a vállalatoknak az adórendszerről, az adóigazgatás működéséről, és megfigyeltük, hogy 1996–2001 között hogyan változott az ezekről alkotott véleményük.

3. táblázat

Vállalati vélemények változása az adókkal és az adórendszerrel kapcsolatban, 1996–2001 (százalék)

Vélemény	1996	1998	2001
<i>A magyar adószabályok...</i>			
– stabilak, ritkán változnak	-	0,5	1,0
– szükséges időközönként változnak	3,1	4,6	13,1
– gyakran változnak	96,9	94,9	85,9
<i>N</i>	292	298	298
<i>Veszélyezteteti-e az Önök cégénél az adórendszer változásának mértéke az üzleti kalkuláció biztonságát?</i>			
Nem	28,8	48,5	64,4
Igen	71,2	51,5	35,6
<i>N</i>	293	299	295
<i>Osztályozza az alábbi adófajtákat aszerint, hogy mennyire veszélyeztetik az Ön cége külföldi versenyképességét?*</i>			
Tb-járulék	1,87	2,12	2,74
Személyi jövedelemadó	2,96	3,12	3,08
Általános forgalmi adó	3,17	3,39	3,67
Társasági adó	4,38	3,59	3,36
Helyi adók	4,45	3,80	3,55
Vám	-	-	3,40

* 1 – nagyon, 5 – egyáltalán nem, átlagpontoszámok.

4. táblázat
Vélemények az adórendszerről és az adóigazgatásról, 1996–2001
(százalék)

Vállalkozások véleménye	1996	1998	2001
<i>Az adójogszabályok rendkívül bonyolultak, még a könyvelőknek is nehéz bennük eligazodni.</i>			
Teljes mértékben igaz	75,7	78,2	67,3
Csak részben igaz	21,2	20,0	29,3
Egyáltalán nem igaz	3,1	1,8	3,3
N	292	298	300
<i>Sok, az adózáshoz szükséges nyomtatvány nehezen érthető.</i>			
Teljes mértékben igaz	57,2	63,8	49,0
Csak részben igaz	30,8	27,7	38,7
Egyáltalán nem igaz	12,0	8,5	12,3
N	292	295	300
<i>Az APEH-ben egy-egy vitás ügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon.</i>			
Teljes mértékben igaz	52,3	50,5	42,2
Csak részben igaz	33,0	34,9	38,6
Egyáltalán nem igaz	14,7	14,6	19,1
N	279	278	277
<i>Az APEH időben és jól informálja a cégeket az adózással kapcsolatos teendőkről.</i>			
Teljes mértékben igaz	11,3	13,3	19,0
Csak részben igaz	33,0	39,2	42,5
Egyáltalán nem igaz	55,7	47,5	38,4
N	291	296	294

A 3. és 4. táblázatban összefoglalt eredmények alapján megállapítható, hogy lényegesen javult a vállalkozások kormányzati adópolitikáról, illetve az adóigazgatásról alkotott véleménye. A vélemények szerint az adózási szabályok világosabbá, áttekinthetőbbé váltak, javult az APEH vállalati megítélése, és némileg visszaszorultak az adóigazgatási apparátussal való konfliktusokban a „személyes kapcsolatok” szerepét hangsúlyozó vélemények. Mivel a személyes kapcsolatok fontosságáról kialakított véleményekből alkotott változónkat egy, a korrupció elterjedtségére vonatkozó látenciaindikatorként értelmezhetjük, ebből a tendenciából az adóigazgatással, adóellenőrzéssel kapcsolatos korrupció visszaszorulására következtethetünk 1996 és 2001 között.

Ezek a tendenciák egybevágnak az adóigazgatás közvetlen vizsgálatából kapott korábbi eredményeinkkel: a kilencvenes évek második felében kiszámíthatóbbá és professzionálisabbá vált az adóigazgatás (*Semjén* [2001]), és áttekinthetőbbé az adórendszer. Az elméleti mikroökonómiai modellekből levonható következtetések szerint (*Szántó–Tóth* [2001]) ez utóbbi folyamatok önmagukban is a rejtett gazdaság csökkenése irányában hatnak.

Részletes eredményeink azt mutatják, hogy a megkérdezett vállalati vezetők szerint jelentősen nőtt a magyar adórendszer stabilitása, és javult az átláthatósága is. Míg 1996-ban a megkérdezettek 97 százaléka szerint az adózási szabályok gyakran változtak, és csupán 3 százalékuk szerint történt a szabályok változása a szükséges időközönként, addig 2001-ben már 13 százalék volt az utóbbi véleményen. Ezzel párhuzamosan nagymértékben (71 százalékról 36 százalékra) csökkent annak a vélekedésnek az elfo-

gadottsága, hogy „az adórendszer változásának mértéke veszélyezteti a cégnél az üzleti kalkuláció biztonságát”.

Másrészt pozitív irányban változott az adózási szabályok megítélése is: 1. a korábbinál kevesebben tarják az adózási szabályokat rendkívül bonyolultnak, illetve 2. kevesebben panaszkodnak, hogy az adózási nyomtatványok nehezen érthetőek. Míg 1996-ban a megkérdezettek 76 százaléka, illetve 57 százaléka szerint voltak „teljesen igazak” ezek az állítások, addig 2001-ben csak a kérdezettek korábbinál alacsonyabb hányada (67, illetve 49 százaléka) osztotta e véleményeket (lásd a 4. táblázatot).

Javult az APEH tevékenységéről alkotott vállalati vélemény is. A korábbiakhoz képest többen látják úgy, hogy az APEH időben és jól informál az adózási szabályokkal kapcsolatban. Némileg csökkent emellett annak a véleménynek az elfogadottsága is, hogy „az APEH-ben egy-egy vitás adóügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon”.¹³ Ez (a teljes mértékben igaz válaszok arányának 10 százalékpontos csökkenése 1996 és 2001 között) arra utal, hogy a személyes kapcsolatok (és ezzel összefüggésben a korrupció) szerepe már nem annyira jelentős, mint öt évvel ezelőtt.¹⁴

Vállalati jellemzők, szerződéses fegyelem és adózási magatartás

Modellek és vizsgálati hipotézisek

A következőkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy a szerződéses fegyelem és az adózási magatartás vizsgálati periódusban észlelt javulása mennyire volt jelentős, határozott, illetve, hogy e változások milyen erősségűek voltak a cégek különböző csoportjaiban. Ennek érdekében a szerződéses fegyelem és az adózási magatartás mutatóinak alakulását különböző vállalati paraméterek hatásainak egyidejű figyelembevételével vizsgáljuk: egységes szerkezetben összekapcsoljuk három adatfelvételünk adatbázisát, és a különböző vállalati paraméterek eredményváltozókra gyakorolt hatásait logisztikus regressziós modellek segítségével számszerűsítjük. Eredményváltozóink az adózási és szerződéses fegyelem megszegésének előfordulása (BCD és BFISD), a béren kívüli juttatásoknak a kifizetett bérhez viszonyított aránya (FRBEND), az alacsony bérszinten való foglalkoztatás (SWD), az adórendszer változásának vállalati megítélése (VUKBD), a vevők részéről a rendszeres késedelmes fizetés előfordulása (LATEVD), valamint az üzleti partnerek körében a számla nélküli értékesítés előfordulása (SZNPD) lesznek.

¹³ Nem állíthatjuk, hogy azok, akik a jó személyes kapcsolatok fontosságát hangsúlyozzák, közvetlenül is tapasztalták, hogy az APEH munkatársai korrumpálhatók, hiszen egy ilyen vélemény alapulhat hallomáson, szóbeszéden (azaz másodkézből származó eseti információkon), illetve előítéleteken is. Ennek ellenére mégis feltételezhetjük, hogy „a jó személyes kapcsolatok” szerepének a válaszadók által vélelmezett fontossága a vitás adóügyek elintézésében a tágran értelmezett (kölcsonös szívességekre is kiterjedő) korrupció jelenlétére utal az APEH munkájában. Egy gondolatkísérlet talán tanulságos lehet: ha – *pusztán hipotetikusán* – csak annyit tételezünk fel, hogy a személyes kapcsolatok fontosságával teljesen egyetértő válaszadók egytizede saját *közvetlen élményeire is támaszkodott* véleménye kialakításakor (azaz ténylegesen is fizetett, korrumpált ügye kedvező elbírálásáért), már ebből is arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar közepes és nagyvállalatok mintegy 4 százaléka fizetett az utóbbi években korrupciós díjat az adóadminisztráció szolgálataiért.

¹⁴ A látenciakutatások logikájának megfelelően az erre a kérdésre adott válaszok implicite az APEH-en belüli korrupció elterjedtségét tükrözik. A „személyes kapcsolatok” fontossága ugyanis csak úgy értelmezhető, hogy a „személyes kapcsolatokkal” rendelkezők valamilyen módon előnyben vannak azokhoz képest, akiknek nincs ilyen kapcsolatuk az APEH-nél. Ugyanakkor a „jó” személyes kapcsolatok hosszú távon nem működhetnek úgy, hogy az e kapcsolatokra támaszkodók öntetlen segítséget várnának a másik féltől. Itt a skála rendkívül sokszínű lehet: a családi, baráti kapcsolatokra épülő apró szívességektől a kisebb-nagyobb személyes ajándékokon keresztül, a tiszta korrupciós ügyletekig terjedhet.

(A változók részletes leírását és a megkérdezett cégek ezek szerinti megoszlását lásd a *Függelékben*.)

Az alkalmazott modellek az (1) formában írhatók le:

$$\text{Prob}(\text{SZFAM}_j = 1) = 1/(1 + e^{-Z_j}), \quad (1)$$

ahol SZFAM_j a szerződéses fegyelmet, illetve adózási magatartást mérő j -edik, 0 vagy 1 értéket felvenni képes indikátor (ún. kétértékű változó). Az (1)-ben szereplő Z_j i számú magyarázó változó feltételezése esetén a (2) szerint írható le:

$$Z_j = B_0 + B_{1j}X_{1j} + B_{2j}X_{2j} + \dots + B_{ij}X_{ij}. \quad (2)$$

A magyarázó változókhoz tartozó, a modellek segítségével becsült *koefficiensek* megadják, hogy a változók egységnyi változásai mennyivel változtatják a vizsgált esemény (a függő vagy eredményváltozó) bekövetkezéséhez kapcsolódó esélyhányados logaritmusait:

$$\log[(\text{prob}(\text{SZFAM}_j = 1)/(\text{prob}(\text{SZFAM}_j = 0))] = B_{0j} + B_{1j}X_{1j} + B_{2j}X_{2j} + \dots + B_{ij}X_{ij}. \quad (3)$$

Az eredményeket úgy adjuk majd meg (5. táblázat), hogy a magyarázó változók egységnyi változásának a függő változó esélyhányadosára gyakorolt hatását közöljük:

$$\text{prob}(\text{SZFAM}_j = 1)/(\text{prob}(\text{SZFAM}_j = 0)) = e^{B_{0j}} + e^{B_{1j}X_{1j}} + e^{B_{2j}X_{2j}} + \dots + e^{B_{ij}X_{ij}}. \quad (4)$$

A magyarázó változók között az *idő* (felvétel éve: 1996, 1998, 2001), a cégek *ágazata*, *nagysága* és többségi *tulajdonos típusa* mellett az *export nettó árbevételén belüli arányát*, valamint a *várható létszámváltozás* mutatóját szerepeltetjük. Ami hipotéziseinket illeti, egyfelől azt várjuk, hogy eredményeink az idő szignifikáns szerepét mutassák a szerződéses és az adózási fegyelem logit modelljében, az adórendszer változásának megítélését leíró modellben, továbbá a késedelmes fizetés, valamint a számla nélküli értékesítés előfordulását leíró modellekben. Másfelől – korábban már táblázatos formában bemutatott eredményeinkkel összhangban – a külföldi tulajdonban lévő cégek esetében az adózási, a szerződéses fegyelem megsértésére és a rejtett gazdaságban való részvételre számottevően alacsonyabb esélyhányadosokat várunk, azaz az a hipotézisünk, hogy ezek az események a külföldi tulajdonban lévő cégek körében jóval ritkábban fordulnak elő, mint más cégek esetén.

A cégnagyság hatását illetően azt várjuk, hogy a kisebb cégek adózási fegyelme lazább, és üzletfeleik is nagyobb valószínűséggel vesznek részt a rejtett gazdaságban. Mivel többségük hitel nélkül, saját forrásból finanszírozza működését, ami sebezhetőbbé teszi őket a likviditási problémák esetén, ezért feltételezhetjük, hogy az adórendszer változásai erőteljesebben érintik e cégek pénzügyi helyzetét, mint a nagyobbakét.¹⁵ Ezzel összefüggésben a számla nélküli értékesítés valószínűségének is magasabbnak kellene lennie várakozásaink szerint e cégek partnerei körében, mint a nagyobb cégek üzletfeleinél.

Negyedrész az a várakozásunk, hogy (a cég létszámának várható alakulásával mért) rövid távú üzleti várakozások szorosan összefüggenek a szerződéses és az adózási fegyelem alakulásával: azaz minél kedvezőbbek a cég várakozásai, annál kisebb az alacsony bérszinten foglalkoztatottak, és annál nagyobb a béren kívüli juttatások aránya. Azt is igazolni szeretnénk, hogy a cég piaci helyzete és adózási fegyelme, illetve az adórend-

¹⁵ A magyar kis- és közepes vállalkozások krónikus forráshiánnyal küzdenek, és gazdasági súlyuknál kisebb arányban részesednek a vállalatoknál kihelyezett összes hitelből. Míg az összes foglalkoztatott 69 százalékát alkalmazzák, és a GDP-hez körülbelül 45 százalékban járulnak hozzá, addig 2001 végén a vállalati hitelek teljes állományának mindössze 35 százalékát folyósították e vállalatcsoportnak (Árvai [2002]).

szer változásainak a cég üzleti esélyeire gyakorolt hatása között pozitív kapcsolat van: a jobb helyzetű cégek adózási fegyelme tendenciaszerűen jobb, és e cégek kevésbé érzik negatívnak az adórendszer változásai által a cégre gyakorolt hatást.

Az export aránya tekintetében azt várjuk, hogy ennek a növekedése csökkentse a szerződéses kötelezettség megszegésének valószínűségét: azaz minél nagyobb az export aránya, annál kevésbé tehesse meg a cég azt, hogy a szállítási határidő után szállít, és annál kevésbé fordulhasson elő az is, hogy a vevő késedelmesen fizet. Ezenkívül az exportarány növekedésével az üzleti partnerek körében a számla nélküli értékesítés előfordulásának csökkenésére is számíthatunk.

Becklések

A fenti hipotéziseket ellenőrző becsléseink eredményeit az 5. táblázat tartalmazza. A (szállítási szerződések vizsgálatára leszűkített) *szerződéses fegyelem megsértésének valószínűségében az időtényező* hatása számottevő és a várt irányú: ez a jelenség jóval gyakoribb volt 1996-ban és 1998-ban, mint 2001-ben. Ezen túl az eredményváltozó alakulására csupán az *export aránya* mutatott szignifikáns hatást, ráadásul nem is a várt irányban: a nem exportáló cégek esetében számottevően alacsonyabb mértékű a szerződéses fegyelem megsértése, mint az exportra is termelők körében. (Ez a hatás azonban nem lineáris: az export arányának növekedése már alig van érzékelhető hatással a szerződéses fegyelemre.)

A különböző ismérvek alapján képzett vállalatcsoportok szerinti hatások jelentéktelensége miatt arra hajlunk, hogy úgy írjuk le a szerződéses fegyelemnek a megfigyelt időszaki javulását, mint egyöntetű, minden cégcsoportra egyaránt jellemző folyamatot. Nem játszott ebben szerepet sem a tulajdonos típusa, sem a vállalatnagyság, de a piaci orientáció (exportarány) egyértelmű hatása sem volt kimutatható.

Az *adózási fegyelem* csupán egyetlen – bár fontos – szempontját, a *késedelmes adófizetés előfordulását* elemezzük a modellünkben.¹⁶ Erre vonatkozóan ugyancsak jelentősnek mutatkoztak az *időbeli hatások*. 1996-ban számottevően magasabb volt az adózási fegyelem ezúton történő megsértésének a valószínűsége, mint 2001-ben. (1998 is beleilleg ebbe a trendbe, de a különbség közte és a 2001. évi becslési érték között nem szignifikáns). Bizonyos *ágazati hatások* is megfigyelhetők voltak itt: a kereskedelmi cégeknél fordult elő legkevésbé az adózási fegyelem ily módon történő megsértése, leginkább pedig az építőipari cégekre volt jellemző ez.

Az adófizetés pontossága esetében korábbi elemzéseinkkel (Tóth–Semjén [1996], [1998]) megegyezően azt is láthatjuk, hogy *a többségében külföldi tulajdonban lévő cégek adózási fegyelme e tekintetben jobb, mint a többi cégé* (bár e hatás csak 10 százalékos szinten szignifikáns). Ugyancsak megerősíthetjük korábbi megfigyeléseinket a *cég nagyságának hatásával* kapcsolatban: a kisebb cégek (100 fő alattiak) esetében gyakoribb az adóhátralékok, a nem határidőre történő adófizetés előfordulása, mint a nagyokéban. Az *export hatása ellentétes a várakozásainkkal*: a magasabb exporthányad növeli az adózási fegyelem vizsgált oldalának, az adófizetés pontosságának a megsértési valószínűségét. Vagyis az exportáló cégek arányának, illetve az export nettó árbevételben belüli részarányának a vizsgálati időszak alatt bekövetkezett számottevő növekedése ellene hatott

¹⁶ Tanulmányunk bővebb változatában (Semjén–Tóth [2004]) a 2001. évi adatok alapján más oldalról (például az adóhiányok előfordulása alapján) is elemeztük ezt a kérdést, és a korábbiaktól részben eltérő következtetésekre jutottunk. A három időpontra vonatkozó összehasonlítható adatok azonban csupán az adóhátralékokra álltak rendelkezésünkre, ezért a jelenség időbeli alakulását modellünkben csak erről az oldalról tudtuk megragadni.

5. táblázat
A szerződéses, illetve adózási fegyelem és az adózási magatartás indikátorainak becslései (logit modellek)
(a magyarázó változók egységnyi változásának a függő változó esélyhányadosára gyakorolt hatása)

Megnevezés	Szerződéses fegyelem megsértése (BCD) (elmúlt két év)	Adózási fegyelem megsértése (BFISC) (elmúlt két év)	Béren kívüli juttatás aránya > 5 százalék (FRBEND)	Alacsony bérszinten történő foglalkoztatás előfordulása (SWD)	Az adórendszer változása veszélyt jelent az üzleti tervezésre (VUKBD)	A vevők legalább 10 százaléka késve fizet (LATEVD)	Az üzletfelek körében a számla nélküli értékesítés előfordulása (SZNPD)
Év (referencia: 2001)							
1996	3,10**	2,24**	0,65*	3,80	4,78**	2,59**	1,16
1998	1,82+	1,34	1,21	(ref.)	2,18**	0,33	1,10
<i>Ágazat</i> (referencia: kereskedelem)							
Feldolgozóipar	1,37	1,56+	0,99	0,91	0,89	1,58+	0,74
Építőipar	1,87	2,20**	1,52	0,23**	1,09	1,61	0,98
<i>Többeségi tulajdonos típusa</i> (referencia: vegyes vállalat)							
Külföldi	0,53	0,53+	0,65	0,26**	0,70	0,90	2,45+
Hazai cég	1,11	0,98	0,96	0,61	0,66	1,61	3,20*
Magyar magánszemély	0,87	1,04	0,75	1,79	1,17	1,17	3,83**
Közösségi	0,76	1,28	1,24	0,79	1,02	2,07	3,15+
<i>Méret (foglalkoztatottak)</i> (referencia: 250 fő –)							
– 99 fő	0,79	2,13**	0,58**	0,92	1,41+	0,80	0,81
100–249 fő	0,71	1,37	0,75	0,82	1,24	0,77	0,99
<i>Létszámváltozás</i> (referencia: nőtt)							
Csökken	1,08	1,16	0,90	1,72*	1,08	0,94	0,76
Nem változott	0,61	0,68	1,11	1,38	0,82	0,64	0,95
<i>Exportarány (százalék)</i> (referencia: 51–)							
Nincs export	0,40*	0,50**	0,86	1,05	1,11	1,38	1,38
1–20	0,98	0,59*	0,83	0,90	1,27	2,10**	2,17**
21–50	1,06	1,12	0,92	0,97	1,11	3,29**	1,22
<i>N</i>	845	839	793	548	837	745	807
-2 Log Likelihood	547,95	959,92	1064,42	536,67	1054,00	780,155	762,20
χ^2	37,87	68,97	30,797	94,56	103,22	156,277	27,38
χ szignifikancia	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,03
Pseudo R^2	0,065	0,067	0,028	0,150	0,089	0,167	0,035

+: $p < 0,1$, *: $p < 0,05$, **: $p < 0,01$.

az adófizetési pontosság javulásának. E hatás konkrét okait illetően nincs kielégítő magyarázatunk.¹⁷

A késedelmes adófizetés becslésében tehát az időbeli változás mellett bizonyos vállalkozási hatások is megfigyelhetők: minél inkább nő a külföldi tulajdonban lévő cégek aránya a magyar gazdaságban, *ceteris paribus* annál inkább fizetik pontosan a cégek az adóikat. Az exportarány esetében azonban ezzel ellenkező irányú hatást láthatunk: az export arányának növekedésével együtt nő a késedelmes adóbefizetés valószínűsége is. Az időbeli hatás egyértelmű kapcsolatban áll a makrogazdasági helyzet javulásával, az 1997–2001 között megfigyelhető jelentős ütemű GDP-növekedéssel. Ez a magyar vállalkozások szinte minden csoportjában az üzleti várakozások javulásával párhuzamosan a cégek likviditási helyzetének javulását eredményezte, ami a késedelmes adóbefizetés ritkulásával járt együtt.

Az adóelkerülés két mutatóját is vizsgáljuk logit modelljeinkkel: a *béren kívüli juttatások*¹⁸ összegének *bérekhez viszonyított arányát* és az *alacsony* (minimálbérhez közeli) *bérszinten való foglalkoztatás* előfordulását. Az utóbbi tényező vizsgálatát az a hipotézis indokolja, hogy a minimálbérhez közeli bérszinten való foglalkoztatás viszonylag magas elterjedtsége az esetek jelentős részében egy olyan „kevert díjazási csomag” létezésére vezethető vissza, ahol a legálisan fizetett, bejelentett bér mellett a munkavállaló zsebbe kapja meg munkabérének másik (nem egyszer jelentősebb) részét (vö. *Halpern és szerzőtársai* [2004]).

A két jelenség becslésének eredményei eltérő mintát mutatnak. A *béren kívüli juttatások* esetében azt látjuk, hogy ennek *jelentősége az időben nő*: a béren kívüli juttatások aránya a cégek egyre nagyobb részében halad meg egy küszöbértéket (a kifizetett bér 5 százalékát). Ez értelmezhető úgy is, hogy a cégek egyre nagyobb hányada él a legális adóelkerülési lehetőségekkel, és a vizsgálati időszakban áttér az adó minimalizálásának durva és nem megengedett módszereiről (adócsalás) a kifinomultabb, a legális adótervezésre építő módszerek (adóelkerülés) alkalmazására. Ezt a magyarázatot alátámaszthatja az is, hogy a béren kívüli juttatások módszerét ritkábban alkalmazzák a kisebb cégek, amelyekben kevesebb erőforrás áll rendelkezésre a kedvezőbb adózási lehetőségek felkutatására és az ezt kihasználó díjazási elemek alkalmazására. Elképzelhető azonban a jelzett aránynövekedés olyan magyarázata is, amely arra épül, hogy a gazdasági klíma javulásával egyszerűen mind több cég engedheti meg magának, hogy dolgozói számára jelentősebb mértékben nyújtson béren kívüli juttatásokat, amelyek elsődleges motivációja mind kevésbé az adókikerülési szándék,¹⁹ s egyre inkább a minőségi dolgozók megtartásáért folyó éleződő verseny. Ebben az esetben a számottevő béren kívüli juttatások magasabb előfordulási aránya a nagyobb cégek esetében is értelemszerűen teljesen más megvilágításba kerül.

A kirívóan *alacsony bérszinten való foglalkoztatás* – a bérfizetéshez kapcsolódó adóterhek és járulékok csökkentésének másik módja, ami mögött az esetek jelentős részében a háttérben feltehetően az adócsalás „kihelyezése” húzódik meg – egyszerű kapcsolatban

¹⁷ Elképzelhető, hogy a számos esetben – ha az exportáló magyar cég piaci helyzete nem túl erős – az exportra történő értékesítés csak azon az áron valósulhat meg, ha a cég nem kellő likviditású vevők részére is szállít; ilyenkor az exportárbevétel késedelmes befolyása negatív hatású lehet a cég likviditására, és ez magyarázhatja a késedelmes adófizetést. Adataink azonban nem adnak módot e hipotézisünk ellenőrzésére, ezért ez egyelőre nem több gondolatkísérletnél.

¹⁸ Azzal párhuzamosan, ahogy a magyar adórendszer mind érettebbé vált, az adóalap szélesítése magával hozta a legtöbb béren kívüli juttatás adózási szempontból vett előnyösségének jelentős csökkenését, illetve megszűnését. Éppen ezért a béren kívüli juttatások előfordulási gyakorisága az idő múlásával mind kevésbé fogható fel az adókikerülési szándék érvényes indikátoraként.

¹⁹ Annál is inkább, mivel e juttatások után a legtöbb esetben épp a juttatást nyújtó cégnek kell befizetni a kieső személyi jövedelemadót (vö. az előző lábjegyzettel).

áll a cégek saját üzleti helyzetük alakulására vonatkozó várakozásaival. Ahol a cég piaci pozíciójának megrendülése hatására elbocsátást fontolgatnak, ott nagyobb valószínűséggel fordul elő ez a jelenség, mint ott, ahol a kedvező kilátások nyomán a létszám bővítést tervezik. E hatáson kívül a *külföldi tulajdon* esetében látunk még szignifikáns különbséget: a külföldi tulajdonban lévő cégek esetében számottevően ritkább ez a jelenség, mint a többi cég esetében.

Annak megítélése, hogy *az adórendszer változása veszélyt jelent-e a cég üzleti számításainak biztonságára*, egyértelműen erős kapcsolatot mutat az idő múlásával (a felmérés időpontjával): a hatás erőssége az egymást követő felvételekben gyakorlatilag feleződik. Ez jól mutatja, hogy a vizsgált időszak öt évében a cégek véleménye az adórendszerrel alapvetően és pozitív irányban változott. Ez az egyes cégcsoportok mindegyikében megfigyelhető tendencia egyrészt valamilyen mértékig az adórendszerben bekövetkező változásokkal függ össze, az adótörvények egyértelműbbé válásának és az adóigazgatás „professzionizálódásának” tudható be, másrészt azonban alighanem nagyban tükrözi a kedvezőbb makrogazdasági helyzet következtében javuló üzleti várakozások és helyzetmegítélés pozitív hatását is. *Javuló üzleti kilátások esetén még egy, a korábbival azonos mértékben átláthatatlan és változékony adórendszer is kevésbé érinti hátrányosan a vállalkozások üzleti helyzetét.*

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a *kisebb cégek* adórendszerre való fokozott érzékenysége mindvégig megfigyelhető volt a vizsgálati időszakban. Az adórendszer bonyolultsága és kiszámíthatatlansága a kisebb cégeket számottevően jobban zavarja, mint a nagyobbakat, jobban befolyásolja üzleti döntéseiket és kilátásaikat. Ez a megfigyelés komoly érvet szolgáltat az egyszerűsített adózási módszerek (mint például az egyszerűsített vállalkozási adó, eva) kisebb cégek körében történő bevezetése és alkalmazása mellett.

A *cég vevőinek körében tapasztalható késedelmes fizetés* előfordulását becslő modell szerint a vizsgált jelenség (a vevők gyakori – 10 százalékot is meghaladó arányú – késedelmes fizetése) magyarázatában az *időtényező* jelentős szerepet játszott, és alapvetően a várt irányban: a késedelmes fizetés gyakorisága 1996 és 2001 között egyértelműen jelentősen csökkent. Hozzá kell tenni azonban, hogy 1996 és 1998 között még nagyobb volt a késedelmesen fizető vevők csökkenése – 1998 után a jelenség ugyanis újra jellemzőbbé vált, bár 2001-ben is messze elmarad 1996-os szintje mögött. Ez az eredmény kissé meglepő a cégek saját fizetési fegyelmének javulását mutató korábbi megállapításaink fényében (vö. 1. táblázat). Elképzelhető, hogy ezt a hatást a piac (vevők) szerkezetében bekövetkező változásoknak tulajdoníthatjuk. Eredményeinkből az is egyértelműen kitűnik, hogy a *döntően exportra termelő cégek vevői szignifikánsan kisebb arányban fizetnek késve*, mint a döntő részben belföldre szállító cégeké. Ebből arra következtethetünk, hogy a hazai cégek szerződéses fizetési fegyelme számottevően rosszabb volt a vizsgált időszak alatt, mint az exportpiacok (döntően az EU) cégeié.

Az üzletfelek rejtett gazdaságban való érintettsége (a számla nélküli értékesítés előfordulásának gyakorisága körükben) alapvetően *nem mutat szignifikáns kapcsolatot az időtényezővel*, bár 1996-ban némileg gyakoribb volt, mint 2001-ben. Az 1996–2001 között megfigyelhető csökkenő tendencia nem önmagában az idő múlásához, hanem elsősorban a *piacszerkezeti változáshoz*, az *exportarányának a vizsgálati időszak alatt bekövetkezett növekedéséhez köthető*. A túlnyomórészt, illetve teljesen belföldre szállító cégek (amelyek árbevételének kevesebb mint 20 százalékát adja az export) üzletfelei (beszállítói) körében ugyanis jóval gyakoribb e jelenség előfordulása, mint a döntően exportra termelők üzletfelei között. Emellett a *magyar magánszemélyek tulajdonában lévő cégek üzletfelei, beszállítói körében* fordul elő ez leginkább. Azt korábbi kutatások (Tóth [1998]) eredményeiből tudjuk, hogy az ilyen cégek beszállítói általában kisebb cégek, és ugyan csak magyar magánszemélyek tulajdonában vannak.

A logit becslések eredményei alapján tehát elsősorban *a szerződéses és az adózási fegyelem, valamint az adórendszer vállalati megítélése esetében lehet szignifikáns időbeli hatást kimutatni.*

A külföldi tulajdon hatása két esetben volt jelentős: az adózási fegyelem megsértésében és az alacsony bérszinten való foglalkoztatásban. Mindkét esetben, ha a cég többségi külföldi tulajdonban van, akkor ez csökkenti a vizsgált jelenség esélyhányadosát. A szerződéses fegyellemmel és az üzleti partnereknek a rejtett gazdaságban való részvételével kapcsolatban nem mutatható ki e tényező számottevő hatása.

A foglalkoztatottak számával közelített *cégméret egyértelmű negatív hatással van az adózási fegyelem megsértésének valószínűségére*, de pozitívan hat a nagyobb arányú *béren kívüli juttatás alkalmazásának előfordulására*. Ezenfelül fontos szerepet játszik *az adórendszer hatásainak vállalati megítélésében* is: a kisebb cégek üzleti helyzetét érzékenyebben érinti az adórendszer átláthatatlansága és gyakori módosulása, mint a nagyobb cégekét. A cégek létszámnagysága szerint az üzleti partnerek rejtett gazdaságban való részvételi gyakorisága azonban nem tér el egymástól szignifikánsan.

A létszámváltozásokkal közelített *üzleti helyzet hatását csak az alacsony bérszinten való foglalkoztatás elterjedésében érhettük tetten*, ez sem a szerződéses, sem pedig az adózási fegyelem alakulásában nem játszott szignifikáns szerepet. Elképzelhető, hogy itt a választott indikátor (foglalkoztatás változási iránya a megkérdezés előtti időszakban) nem igazán alkalmas az üzleti helyzet és főleg nem az azzal kapcsolatos várakozások jellemzésére, és amennyiben valamilyen más, a jelen és várható üzleti helyzetet jobban leíró mutatót vizsgálnánk (például nyereségességet vagy az üzleti helyzet szubjektív megítélését), más eredményt kapnánk.

Az export árbevételeken belüli aránya a szerződéses fegyelem esetében nem mutatja a várt hatást: meglepő, de a nem exportáló cégek szerződéses fegyelve határozottan jobbnak tűnik, mint a többieké – ezen túl viszont az exportáló cégek körében az export arányának gyakorlatilag semmiféle hatása nincs (1 körüli esélyhányadosok, nem szignifikáns hatások). A vevők késedelmes fizetésének előfordulására az exportarány hatása szignifikáns, és nagyjából a várt irányú (50 százalék feletti exportarány esetén jobb, mint egyébként), de nem lineáris.

Az adózási fegyelem megsértésével kapcsolatban is a várttal ellentétes irányú hatást tapasztaltunk: a 20 százalék alatti exportarány (beleértve a 0 exportot is) az átlagosnál jobb adózási fegyellemmel párosult. (A 20 százalék feletti tartományban már kimutatható volt az exportarány növekedésének enyhe hatása az adózási fegyelem javulására, de ez a hatás nem volt szignifikáns.) *Az üzleti partnerek körében előforduló számla nélküli értékesítés előfordulását az exportarány növekedése csökkenti.*

Következtetések

Eredményeink alapvetően pozitív és rég várt változásról tudósítanak: 1996–2001 között csökkent a rejtett gazdaság hatóköre a magyar gazdaság teljesítménye szempontjából meghatározó jelentőségű (az összes GDP mintegy 70 százalékát adó) vizsgált vállalati körben, és javult a cégek szerződéses és adózási fegyelve is. Ha figyelembe vesszük más empirikus kutatások eredményeit (*Lackó* [2000], *Sik* [2000]), akkor az állításunkat úgy is megfogalmazhatjuk, hogy 1996–2001 között folytatódott és tovább erősödött a rejtett gazdaság súlyának csökkenése a magyar gazdaságban.

A rejtett gazdaság minden megfigyelt indikátorát tekintve jelentős csökkenést érzékelünk. A vállalatok úgy észlelték, hogy csökkent a számla nélküli értékesítés elterjedtsége mind a magyar gazdaság egészében, mind a megkérdezett cégek üzletfelei és

versenytársai körében. Ennek megfelelően csökkent a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételének az adott cég versenyképességére gyakorolt negatív hatása is. Becslésünk szerint 1998-hoz képest nagy valószínűséggel csökkent az adócsaló cégek aránya is.

A cégek szerződéses és adózási fegyelmének javulása arra mutat, hogy a transzformációs visszaesés után a gazdasági fellendülés megindulásával tovább folytatódott a puha költségvetési korlát szindróma visszaszorulása. E kedvező tendenciát azonban éppen a magyar gazdaság szempontjából kiemelkedően fontos vállalati szféra, az exportra termelő cégek magatartása bizonyos mértékig korlátozhatja: a szállítási szerződések megszegése gyakoribb az exportáló cégek körében, mint a nem exportálók esetében. Az exportarány növekedése a késedelmes adófizetés előfordulására sem hat egyértelműen pozitív módon. Eredményeinkből ugyanakkor az is egyértelműen kitűnik, hogy a döntően exportra termelő cégek vevői szignifikánsan kisebb arányban fizetnek késve, mint a döntő részben belföldre szállító cégeké. Emellett a dominánsan exportra termelő cégek üzletfelei az átlagosnál inkább tartózkodnak a rejtett gazdaságban való részvételtől – ez pedig arra utal, hogy e tartózkodás feltehetően magára a kérdéses cégcsoportra is érvényes.

A rejtett gazdaság súlyának általunk valószínűsített csökkenését véleményünk szerint alapvetően két tényező befolyásolhatta erősen: *a)* a javuló/jó hosszabb távú üzleti kilátások és *b)* a magyar gazdaság növekvő integráltsága az alacsonyabb szintű rejtett gazdasággal bíró európai gazdaságba. Az első tényező hatása a legális gazdaságban és a rejtett gazdaságban elérhető várható nettó hozamok egymáshoz viszonyított arányainak átrendeződésével függ össze. A kedvező üzleti kilátások, a növekvő GDP növelik a legális gazdaságból származó várható jövedelmeket. Ezzel párhuzamosan javulhat az adóellenőrzési munka színvonala is (a gazdasági növekedés ugyanis lehetővé teszi az adóadminisztráció erősítését).²⁰ Ez utóbbi pedig növeli a rejtett gazdasághoz kapcsolódó költségeket. Amennyiben a növekedés az átlagos vállalati adóterhelés csökkenésével is párosul (ami egy felívelő periódusban valószínűsíthető, s amire az utóbbi időszak adópolitikája több példát mutat), e két tényező együttesen már a rejtett gazdasághoz kapcsolódó nettó előnyök jelentős csökkenését eredményezheti.

Az európai gazdaságba való integráltság erősödése is a magyarországi rejtett gazdaság csökkenésének az irányában hat. Láttuk, hogy egyrészt nőtt az exportáló cégek aránya a magyar gazdaságban, másrészt az exportálók esetében nőtt az átlagos exportarány is. Az exportorientált vállalatok esetében pedig mind a vásárlások (input), mind pedig eladások (output) oldalán érvényesül a piacszerkezet rejtett gazdaságban való részvételt csökkentő hatása. Az inputoldalon ugyanis a magyar export viszonylag magas importtartalma miatt nem sok lehetőség van a számla nélküli vásárlásra (az import esetében ugyanis erre gyakorlatilag nincs lehetőség). A kibocsátási oldalon a számla nélküli eladások lehetőségét csökkenti az exportpiacok jelentőségének növekedése (e hatás érvényesülését empirikus eredményeink is alátámasztották), és ebben az irányban hat az európai integráció is.

A rejtett gazdaság kiterjedésének csökkenésére utaló jelek mellett eredményeink arra is rávilágítanak, hogy 1996–2001 között lényegesen javultak a kormányzati adópolitikával és adóigazgatással kapcsolatos vállalati vélemények. A vállalkozások a korábbiakhoz képest átláthatóbbnak és világosabbnak érzékelik az adótörvényeket; az adórendszer kiszámíthatóbbá vált, és lényegesen javult az adóigazgatás munkájának megítélése is. Ez-

²⁰ Korábbi, a kilencvenes évek adóadminisztrációval foglalkozó kutatásaink (*Semjén* [2001]) az adóellenőrzés ráfordításainak növekedését, növekvő professzionalizmusát, valamint a jelen vizsgálat szempontjából releváns vállalati körben az ellenőrzési valószínűségek növekedését mutatták az 1996 utáni időszakban. A GDP-hez viszonyított ellenőrzési bevételek (feltárt adókülönbözet) azonban 1993–1997 között csökkentek, majd pedig a korábbinál jóval alacsonyabb szinten stabilizálódtak. Az adóellenőrzés jelzett „hatékonyságromlása” feltételezéseink szerint éppen a rejtett gazdaság kiterjedésének csökkenésével volt magyarázható.

zel párhuzamosan csökkent az informális kapcsolatok – és feltehetően a korrupció – szerepe a vitás adóügyek elintézésében.

A három vállalati felvétel elemzése során kapott becslési eredmények arra is rámutattak, hogy az adórendszer átláthatatlansága, illetve gyakori változtatása számottevően érzékenyebben érinti a kisebb cégeket, jobban veszélyezteti biztonságos üzleti kalkulációjukat, és ezzel inkább rontja üzleti kilátásaikat, mint a nagyobb cégekéét. Bár a kisvállalkozások nem voltak a kutatás célcsoportja, joggal feltételezhetjük, hogy a cég méretének a közepes és nagy cégek körében kimutatott, az adórendszer az üzleti kalkuláció biztonságára gyakorolt hatása nem korlátozódik az általunk vizsgált vállalati körre, hanem e hatás ugyanúgy vagy még erőteljesebben érvényesül a felmérésünkben nem vizsgált kisebb cégek esetében is. Eredményeik alátámasztják az adórendszer átláthatóságának versenyképességet befolyásoló szerepét, továbbá a kisebb vállalkozások esetében az egyszerűsített adózási formák bevezetésének pozitív hatásait.

Irodalom

- ALLINGHAM, M. G.–SANDMO, A. (1972): Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, No. 1. 323–338. o.
- ALM, J. (1988): Compliance costs and the tax avoidance-tax evasion decision. *Public Finance Quarterly*, Vol. 16. No. 1. 131–66. o.
- ÁRVAI ZSÓFIA [2002]: A vállalatfinanszírozás új fejlődési irányai. Magyar Nemzeti Bank: Tanulmányok a bankszektor középtávú fejlődési irányairól, MNB Műhelytanulmányok, 26. MNB, Budapest, 91–111. o.
- BORNEMISSZA ESZTER–CSEPELI GYÖRGY [1998]: A válaszcélzás kiküszöbölése. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 67–81. o.
- BOWLES, R. A. [1999]: Tax Policy, Tax Evasion and Corruption in Economies in Transition. Megjelent: *Feige, E. L.–Ott, K.* (szerk.): *Underground Economies in Transition. Unreported activity, tax evasion, corruption and organized crime.* Ashgate, Aldershot, Brookfield, 67–86. o.
- COWELL, F. A. [1990]: Cheating the Government. *The Economics of Evasion.* The MIT Press, Cambridge, Mas.–London, 267 o.
- FEIGE, E. L. [1997]: Underground Activity and Institutional Change: Productive, Protective, and Predatory Behavior in Transition Economies. Megjelent: *Nelson, J. M.–Tilly, Ch.–Walker, L.* (szerk.): *Transforming Post-communist Political Economies.* National Academy Press, Washington, D.C.
- FOX, J. A.–TRACY, P. E. [1986]: Randomized Response. A method for sensitive Surveys. *Quantitative Applications in the Social Sciences*, SAGE, Newbury Park, CA.
- HALPERN LÁSZLÓ–KOREN MIKLÓS–KÖRÖSI GÁBOR–VINCZE JÁNOS [2004]: A minimálbér költségvetési hatásai. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz.
- KLITGAARD, R. [1988]: *Controlling Corruption.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- KORNAI JÁNOS [2000]: A költségvetési korlát megkeményítése a poszt-szocialista országokban. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz.
- LACKÓ MÁRIA [2000]: Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 1. MTA KTK, Budapest, február, 81 o.
- MCLURE, C. JR.–BACZKO, T.–FISZER, J.–VENYŰ, L.–SEMJÉN A. (1995): *Tax Policy in Central Europe.* International Center for Economic Growth, San Francisco, 177. o.
- SANDMO, A. [1981]: Income Tax Evasion, Labour Supply, and the Equity–Efficiency Tradeoff. *Journal of Public Economics*, 16. 265–288. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [1998]: A magyar adórendszer problémái a vállalkozások szemszögéből. *Közgazdaság*, 6. sz. 27–47. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [2001]: Az adóadminisztráció eredményessége és a rejtett gazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz. 219–243. o.

- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1997]: Vállalkozások fiskális környezete és annak hatásai. Társaságok adózással kapcsolatos magatartása. MTA KTI, Kutatási jelentés az IKIM számára, Budapest, február, 61. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 4. MTA KTK, Budapest, január, 71 o.
- SIK ENDRE [2000]: KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 2. MTA KTK, Budapest, július, 29 o.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2001]: A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői. Közgazdasági Szemle, 3. sz. 203–218. o.
- THOMAS, J. J. [1992]: Informal Economic Activity. LSE Handbooks in Economics. Harvester Wheatsheaf, New York–London–Toronto–Sydney–Tokió–Szingapúr, 372 o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1998]: A magyar vállalkozások piaci kapcsolatai és rövid távú kilátásai. Kül-gazdaság, 9. sz. 30–55. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1996]: Tax Behaviour of Small and Medium-sized Enterprises. Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association, különszám, 67–87. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1998]: Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. Megjelent: Csaba László (szerk.): The Hungarian SME Sector Development Perspective. CIPE/USAID–Kopint–Datorg Kutatási Alapítvány, Budapest, 103–134. o.
- WARNER, S. L. (1965): Randomized response: A survey technique for eliminating evasive answer bias. Journal of the American Statistical Association, Vol. 60. 63–69. o.
- YITZHAKI, S. [1974]: A note on income tax evasion: a theoretical analysis. Journal of Public Economics, Vol. 3. No. 2. május, 201–202. o.

Függelék

A becslések során elemzett indikátorok definíciója és alapmegoszlása

1. A szerződéses fegyelem megszegése (BCD)

1 – ha előfordult az elmúlt 12 hónapban, hogy a cég nem tudta teljesíteni szerződésben vállalt szállítási kötelezettségeit;
0 – egyébként.

2. Az adózási fegyelem megszegése (BFISD)

1 – ha előfordult az elmúlt két évben, hogy a cég adót (és 2001-ben tb-járulékot is) késve, a határidő lejártá után fizetett be;
0 – egyébként.

3. A béren kívüli juttatások aránya (FRBEND)

1 – ha a béren kívüli juttatások aránya nagyobb, mint a kifizetett bér 5 százaléka,
0 – ha a béren kívüli juttatások aránya a kifizetett bér legfeljebb 5 százaléka.

4. Alacsony bérszinten foglalkoztatottak (SWD)

1 – ha cégnél van olyan dolgozó, akit alacsony bérszinten (1996 és 1998: bruttó jövedelem 20 ezer forint alatt; 2001: nincs adat) foglalkoztatnak,
0 – egyébként.

5. Az adórendszer változásának érzékelt hatása a vállalat üzleti tervezésére (VUKBD)

1 – ha az adórendszer túl gyakori változása veszélyezteti a cég üzleti kalkulációját,
0 – egyébként.

6. A vevők késedelmes fizetésének előfordulása (LATEVD)

1 – ha a vevők legalább 10 százaléka fizet rendszeresen késve,
0 – ha a vevők kevesebb, mint 10 százaléka fizet késve.

7. A számla nélküli értékesítés elterjedtsége az üzleti partnerek körében (SZNPD)

1 – ha előfordul a számla nélküli értékesítés az üzleti partnerek körében,

0 – ha ez nem fordul elő.

8. Az export aránya az összes árbevételben belül (XHO)

0 – nincs export,

1 – $0 < x \leq 20$ százalék,2 – $20 < x \leq 50$ százalék,3 – $50 \text{ százalék} < x$.*A mintavétel alapelvei és a megkérdezett cégek főbb jellemzői*

2001. novemberi adatfelvétel immár a harmadik volt, amely a közepes és nagy magyar vállalkozások adózási magatartásának feltérképezését és az erre ható tényezők elemzését szolgálta. Az elsőre 1996 novemberében, a másodikra pedig 1998 júniusában került sor. A három kikérdezés mintavételének alapelvei nem térnek el egymástól, így az elemzéshez gyakorlatilag homogénnek tekinthető felvételek állnak rendelkezésünkre. A vizsgált sokaságok és az adatfelvételek főbb paramétereit az *F1. táblázatban* közöljük.

F1. táblázat

A három felvétel főbb paramétereit

Magnevezés	Felvétel ideje		
	1996. november	1998. június	2001. november
Gazdasági ágak	Feldolgozóipar Építőipar Kereskedelem	Feldolgozóipar Építőipar Kereskedelem	Feldolgozóipar Építőipar Kereskedelem
Nagyság	50 fő feletti cégek	50 fő feletti cégek	50 fő feletti cégek
A kiválasztott sokaságban szereplő cégek száma	1721	3490	3458
Esetszám	293	300	301
Súlyozás	Nem szükséges	Nem szükséges	Nem szükséges
Cégek székhelye	Budapest és a megyeszékhelyek	Az egész ország	Az egész ország
Illeszkedés (reprezentativitás)	Gazdasági ág és létszám-kategóriák	Gazdasági ág és létszám-kategóriák	Gazdasági ág és létszám-kategóriák

A minta kiválasztásában az vezetett bennünket, hogy ne veszítsük el az összehasonlíthatóság lehetőségét sem az 1996., sem a 1998. évi felvétellel; a versenyszektorba tartozó cégek minél szélesebb körét kérdezzük meg; és a magyar gazdaságban döntő szerepet játszó – a GDP mintegy 70 százalékát előállító – vállalati szegmens (a közepes és nagyobb cégek) magatartásáról nyerjünk információkat.

A kutatás során a vállalati címlistát mindhárom felvételhez a KSH szolgáltatta. A 2001. évi vizsgálat sokaságába 3458 cég került be, amelyek közül véletlen mintavételi eljárással határoztuk meg a megkérdezendő cégek körét. A sokaság és a válaszadók létszám és ágazat szerinti megoszlását az *F2. táblázatban* láthatjuk. Az illeszkedésvizsgálat eredményei szerint a minta ágazat és nagyság szerinti együttes megoszlása nem tér el szignifikánsan a kiválasztott sokaságtól, ezért nem volt szükség a felvétel adatainak súlyozására. A minta gazdasági ág és vállalatnagyság szerint reprezentatív.

F2. táblázat

A felmért cégek megoszlása a fontosabb változók szerint a három vizsgálatban

Kategóriák	1996	1998	2001
<i>Többségi tulajdonos típusa*</i>			
Külföldi (egyén vagy társaság)	19,1	20,7	27,8
Magyar magánszemély	37,5	42,4	42,8
Belföldi társaság	20,1	20,8	19,4
Közösségi (állami vagy önkormányzati)	13,3	6,6	4,3
Vegyes tulajdon**	9,9	9,5	5,6
N	293	300	299
<i>Méret (foglalkoztatottság, fő)</i>			
– 100	43,1	41,8	44,8
101–200	26,6	30,5	26,3
201–300	11,4	12,3	13,8
301–	19,0	15,4	15,2
N	290	295	297
<i>Az export aránya az összes árbevételen belül (százalék)</i>			
Nem exportál	45,7	42,6	33,7
1–20	27,0	18,5	19,9
21–50	12,3	12,9	15,2
51–	15,0	26,0	31,3
N	293	300	297
<i>Exportál-e?</i>			
Igen	54,6	61,2	65,3
Nem	45,4	38,8	34,7
N	293	300	291
<i>Az export részaránya a nettó árbevételen belül</i>			
Átlag (százalék)	33,9	45,8	48,3
N	159	178	190

*Ha egy adott tulajdonosi csoportba (típusba) tartozó tulajdonosok jegyzett tőkén belüli részesedése meghaladja az 50 százalékot, akkor ezt a csoportot tekintjük többségi tulajdonosnak,

**Ha egyik tulajdonosi kategóriába tartozó tulajdonosok részesedése sem haladja meg az 50 százalékot.

F3. táblázat

A három felvétel egyesített adatbázisában a megkérdezett cégek megoszlása a függő változók értékei szerint (százalék)

Változók	Értékek		N
	1	0	
BCD	11,3	88,7	891
BFISD	29,9	70,1	887
FRBEND	46,6	53,4	833
SWD	26,0	74,0	321
VUKBD	53,0	47,0	885
LATEVD	67,5	32,5	781
SZNPD	18,8	81,2	850